

Черняєвський С. С. - проректор Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор;

Бодюл Є. М. - головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДИСФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ТА ВІКТИМІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Офіційна статистика засвідчує підвищення рівня злочинності в 2015-2016 роках на 23 %, а за окремими злочинами (проти власності) - на 80 %. Водночас з урахуванням високої латентності оцінку стану злочинності має бути скориговано в бік гіршого показника. За найбільш обережними оцінками, кількість латентних злочинів у зазначений період більш ніж у чотири рази перевищує кількість зареєстрованих. Саме тому досить актуальним завданням є аналіз сучасних процесів криміналізації і віктимізації населення, причин злочинності й інших негативних явищ.

Залежність процесів криміналізації і віктимізації населення від соціально-економічної ситуації та розроблення шляхів їх нейтралізації становить один з актуальних аспектів досліджень сучасної кримінологічної науки. Про цю закономірність протягом останніх двох століть ішлося в багатьох наукових статтях і фундаментальних монографіях, а саме: «Про злочини і покарання» (Ч. Беккарія), «Кримінальна соціологія» (Е. Феррі), «Злочин» (Ч. Ломброзо), «Злочин як соціально-патологічне явище» (Ф. Ліст), «Злочин і кара, подвиг і нагорода» (П. А. Сорокін), «Злочин і кара: економічний підхід» (Г. С. Беккер) та ін.

Завдяки ґрунтовним дослідженням декількох поколінь учених-кримінологів поступово сформувалися сучасні уявлення про злочинність як складне соціально-правове явище, яке супроводжує розвиток людства протягом усього історичного поступу. Причому чітко виявляється закономірність: чим не сприятливішою є соціально- економічна ситуація в державі, тим вищим буде рівень злочинності.

Аналіз статистичних даних і результатів кримінологічних досліджень дає змогу виокремити найбільш значущі соціально- економічні фактори злочинності в Україні.

1. **Бідність** значної частини українців, яка набуває тотального характеру. Так, відповідно до Закону України «Про Державний бюджет України на 2016 рік», прожитковий мінімум з 1 травня було встановлено 1399 грн на місяць, або 56 дол. США. Водночас, за розрахунками фахівців Світового банку, поріг абсолютної бідності для мешканців країн Центральної та Східної Європи становить 4,3 дол. США на добу, тобто 130 дол. США на місяць.

Бідність є не лише соціальною, а й економічною категорією, а отже, залежить від таких макроекономічних показників, як обсяг ВВП, рівень безробіття, індекси інфляції та реальної заробітної плати. Політична криза наприкінці 2013 року, а згодом анексія Криму та збройний конфлікт на Донбасі, значно ускладнили економічну ситуацію в Україні. Унаслідок економічної кризи ВВП зменшився у 2014 році на 28,1 %, а в 2015 році - ще на 31,3 %. За абсолютними показниками країну нині відкинуто на 10 років назад.

Протягом 2014-2015 років стрімко зросла інфляція - на 24,9 та 43,3 %, скоротилася реальна зарплата - на 6,5 % та 20,2 % відповідно. Усе це спричинило зuboжіння значної частини населення.

За даними Міністерства соціальної політики України, 24 % населення країни перебуває за межею бідності. На думку експертів ООН, цей показник сягає 80 %. Тенденція до збільшення частки осіб, які мають доходи нижче прожиткового мінімуму, зберігається.

З 2014 року з'явився ще один профіль бідності, пов'язаний з раптовою втратою майна та джерел для існування. Для більшості мешканців Донбасу причиною такого становища стали воєнні дії. Зауважимо, що станом на перший квартал 2014 року більшість населення регіону не була заможною - 59,1 % мали доходи від одного до двох прожиткових мінімумів, а 27,4 % - нижче прожиткового мінімуму. За оцінками фахівців, із шести мільйонів мешканців невідконтрольних територій на Сході України, а також прилеглої до них смуги понад п'ять мільйонів потрапили до групи раптово збіднілих або до групи вразливих до бідності внаслідок бойових дій, незалежно від того, переїхали вони за межі зазначених територій чи залишилися в місці постійного проживання.

Бідність стимулює появу маргінального середовища, що складається з таких асоціальних елементів, як безпритульні, повії та ін. Соціологи називають цю групу «соціальне дно». Маргінальне середовище - джерело дегуманізації нашого суспільства. Спосіб життя маргіналів можна лише умовно вважати людським. Щодня в цьому середовищі вчиняють тяжкі й особливо тяжкі злочини, які ніхто не фіксує. Протиправні дії, учинені щодо цих осіб, зазвичай залишаються безкарними.

Несприятливі побутові умови, неповноцінне харчування, пияцтво завдають неабиякої шкоди фізичному та психічному здоров'ю. За оцінками експертів, Україна опинилась у світових лідерах за такими індикаторами, як вживання білка тваринного походження, алкоголю, масштаби суїциду, частка психічно хворих осіб тощо.

Не менш значущим криміногенним фактором є бідність дітей. Вона зумовлює становлення таких криміногенних якостей, які в дорослому віці складно виправити. Бідність супроводжується численними проблемами, наприклад, поганим станом здоров'я, зловживанням психоактивними речовинами. Таким чином, погіршення соціально-економічного становища батьків і, як наслідок, зниження рівня освіти їхніх дітей збільшують ризик розвитку девіантності неповнолітніх. Дослідження розвитку неповнолітніх злочинців засвідчує, що однією з причин правопорушень у дитячому віці більшості з них (62 %) була бідність.

2. Майнова поляризація населення значною мірою активізує негативний вплив бідності, генерує соціальну дисгармонію, спричиняє протестні настрої, мотивує до порушення закону.

За даними соціологічних досліджень, 90 % українського населення вважають себе бідними і лише 8 % - середнім класом. Для країни такі показники є небезпечними, оскільки унеможливлюють гарантування збереження стабільності в суспільстві. Зі скороченням чисельності середнього класу зменшується і основний попит на товари та послуги, що, відповідно, призводить до послаблення його стимулюючого впливу на економічний розвиток.

Диференціацію доходів можна наочно продемонструвати через співвідношення рівнів матеріального забезпечення: 10 % найбільш і 10 % найменш забезпечених груп населення (децильний коефіцієнт). Як свідчать офіційні дані, поділ на бідних і багатих у різних країнах становить приблизно: в Японії - 4:1; Європі - 5-7:1; США - 9:1; Російській Федерації - 14:1; Україні - 13:1. За інформацією українських аналітиків, реальне співвідношення відповідних прошарків населення становить 40:1. З огляду на те, що значна частина збіднілих українців утратила соціальні зв'язки (дані про їхній рівень життя не відображено в офіційній статистиці), реально розрив між бідними і багатими стає дедалі більшим.

Майнова нерівність мотивує до вчинення не лише корисливих злочинів. За результатами опитувань, особи, які перебувають у стані матеріальної скрути, досить часто відчують безпідставне почуття агресії до оточуючих (понад 80 % респондентів, з яких 45 % на цьому підґрунті вчинили правопорушення).

3. Збільшення кількості безробітних громадян. Так, за інформацією Державної служби статистики України, рівень економічної активності населення знизився з 65 % у 2013 році до 61,8 % на кінець 2015 року. Зокрема, серед осіб працездатного віку цей показник знизився з 73,1 % до 71,0 %. Нині в Україні спостерігається майже найнижчий рівень зайнятості населення за період із 2006 року.

Загрозливих масштабів набула тіньова зайнятість. Згідно з офіційною статистикою, чисельність зайнятого населення у 2015 році становила лише 16,2 млн осіб, кількість безробітних - 1,7 млн, серед яких 59 % - чоловіки. До того ж майже 67 % безробітних проживають у містах.

Рівень безробіття, за даними Міжнародної організації праці, становить 9,1 %, а серед осіб працездатного віку - 9,5 % економічно активного населення. Серед молоді віком до 25 років рівень безробіття залишається більш як удвічі вищим, ніж у середньому по країні - 22,4 % економічно активного населення. Протягом 2014-2015 років у бюджетній сфері тричі відбувалося масове вивільнення працівників на 20, 10 та 3 %. Така тенденція збереглася і у 2016 році. Статистика засвідчує, що в І півріччі 2016 року в Україні рівень безробіття серед осіб працездатного віку становив 10,3 %.

Про криміногенність цього фактора свідчать такі показники: лише в січні - серпні 2016 року працівники Національної поліції встановили особи 45 тис. дієздатних осіб, які на момент учинення злочину ніде не навчалися та не працювали, що становить 63 % від усіх затриманих злочинців. У 2015 році відповідний показник становив 58 %, у 2014 - 54 %, 2013 - 46 %.

4. Безкарність за вчинення злочинів залишається одним із найпотужніших за криміногенністю факторів. Щороку значна кількість злочинів залишаються нерозкритими. Зокрема, за даними Національної поліції, загальна кількість злочинів, за вчинення яких особам повідомлено про підозру, протягом восьми місяців 2016 року зменшилася на 20 % (зі 149,9 тис. до 119,4 тис.).

Поточного року менше розкрито крадіжок - на 15 % (з 61,7 тис. до 52,6 тис.), пограбувань - на 9 % (з 5,6 тис. до 5 тис.), вимагань - на 44 % (з 229 до 129), шахрайств - на 27 % (з 9 тис. до 6,6 тис.), незаконних заволодінь транспортними засобами - на 16 % (з 2,5 тис. до 2,1 тис.), хуліганств - на 17 % (з 1458 до 1216).

Констатують також зменшення кількості розслідуваних злочинів на 17 % (зі 148,2 тис. до 122,6 тис.) здебільшого за рахунок вищезазначених злочинів.

Водночас було менше розслідувано кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу зброї (на 5 %, тобто з 5123 до 4893), торгівлі людьми (на 22 %, з 108 до 84), збуту наркотичних засобів (на 76 %, з 5,2 тис. до 1,2 тис.), фактів отримання неправомірної вигоди (на 26 %, з 1047 до 780) та ін.

5. Збройне протистояння на Сході. Бойові зіткнення супроводжувалися збільшенням кількості зброї з одночасним полегшенням доступу до неї для населення. Протистояння загостило суперечності та радикалізувало населення. Постійна військова небезпека змістила на другий план звичні в мирний час правоохоронні заходи, передусім, превентивного характеру. На першому плані перебуває усвідомлення військової необхідності.

Про масштаби проблеми свідчать статистичні дані щодо кількості злочинів, які вчиняють із використанням вогнепальної зброї. Так, якщо порівнювати 2016 рік із минулим, то кількість відповідних правопорушень зменшилася майже удвічі (з 807 до 417), водночас порівняно з довоєнними роками спостерігається протилежна динаміка: 266 - у 2012 році та 352 - у 2013.

Щороку з нелегального обігу вилучають дедалі більше важкого озброєння, володіння яким не було характерним для кримінального елементу. Так, якщо у 2013 році з незаконного обігу було вилучено 8 мін, 120 гранат та жодного гранатомета, то вже у 2014 році відповідні показники зросли до 72, 716 та 10, а у 2015 - до 235, 2288 та 90 відповідно. Окреслена тенденція збереглася і поточного року.

Економічні руйнування унаслідок збройного конфлікту скорочують ресурси, виникає дефіцит соціальних благ, продовольства. В умовах порушення контролю насильства і розповсюдження обігу зброї в регіоні люди, яких зачіпає конфлікт, часто вдаються до насильства.

6. *Негативні процеси, пов'язані з внутрішньою вимушеною міграцією.* Історичний досвід свідчить, що міграція населення (як зовнішня, так і внутрішня) завжди призводила до зростання рівня злочинності. Наприклад, скасування кріпосного права в Російській імперії, коли рівень злочинності в розрахунку на душу населення зріс до 1870 року в півтора рази, а у 1913 році - утричі. Або більш сучасний приклад - вимушена міграція до Європи, зумовлена збройними конфліктами в Іраку, Ємені, Сирії, що призвело до різкого підвищення рівня насильства в приймаючих країнах.

Наявність у країні збройного конфлікту призвела до виникнення значної кількості вимушених переселенців. Для зазначеної категорії осіб кардинальним є питання щодо вирішення елементарних побутових проблем і соціальної адаптації (пошук житла, роботи тощо).

В Україні нерівномірний регіональний розподіл внутрішньо переміщених осіб призводить до надмірного соціального й адміністративного навантаження на громади, локальні ринки праці, соціальну інфраструктуру регіонів, ускладнює провадження політики зайнятості.

Криміногенний потенціал активізують: відсутність роботи у внутрішньо переміщених осіб; відсутність належного житла й житлових умов; психологічний стрес через адаптацію до нових реалій та втрату усталеного способу життя; відсутність належної фінансової підтримки з боку держави; неякісність соціальних послуг; виникнення конфліктів між місцевим населенням і внутрішньо переміщеними особами; міжнаціональні суперечки; соціальна дезорганізація; некомфортність нових житлових умов; розбіжність регіональних культур; протилежні політичні погляди тощо.

За оцінками Європейського Союзу, Організації Об'єднаних Націй та Світового банку, найбільш значущими викликами для України нині є ескалація злочинності й насильства, посилення напруження через масове вимушене переміщення ураженого конфліктом населення. Переміщення підвищує попит на соціальні послуги та житло в приймаючих громадах, що призводить до загострення соціального напруження між внутрішньо переміщеними особами та приймаючими громадами. Переміщення населення також робить внесок у підвищення рівнів бідності й нерівності, а також послаблює довіру до держави.

7. Негативні тенденції в розвитку духовно-моральних орієнтирів. Українське суспільство означене кризою духовно-моральних цінностей. Значно майнова диференціація, необхідність виживати й боротися за елементарний рівень існування створили передумови для стихійного формування «нової» системи моралі, в основі якої - філософія жорсткого прагматизму. Виникла ситуація моральної всюдозволеності, свавілля, коли перевагу має той, хто сильніший, хитріший, спритніший безпринципний. Особливу тривогу викликає нівелювання соціальної справедливості як однієї з вищих моральних цінностей.

Занепад моральних ідеалів пов'язаний зі зростанням рівня злочинності. Це підтверджують результати проведених досліджень. На питання: «Яким чином в українському суспільстві можна стати успішною людиною?» 90 % респондентів відповіли, що домогтися цього можна лише шляхом порушення норм моралі й закону.

Аналіз негативних факторів, що впливають на стан злочинності, зумовлює досить серйозні проблеми в її забезпеченні, зокрема збільшення кількості протиправних діянь. Ймовірно збільшиться кількість корисливих і корисливо-насильницьких посягань проти власності - крадіжок, шахрайств, грабежів та розбійних нападів. Можна також спрогнозувати підвищення рівня активності злочинних груп, які вчиняють розбої, квартирні крадіжки, викрадення автомобілів та інших транспортних засобів.

Ситуацію зі злочинністю ускладнюватиме продовження конфлікту на Сході країни, який супроводжується нелегальним поширенням зброї, боєприпасів і вибухівки, зростанням соціально-побутової невлаштованості осіб, яких торкнулися наслідки збройного конфлікту, перебуванням їх у стресовому психологічному стані.

Слід чітко усвідомлювати, що стабільне зменшення рівня злочинності розпочнеться лише за умови покращення соціально- економічної ситуації, відновлення зростання економіки країни. Другим потужним фактором стабілізації криміногенної ситуації має стати найскоріше завершення реформи Національної поліції та налагодження її ефективної діяльності.